

Tut ils Rumantschs duessan avair pled en chapitel

Propostas dad Andreas Glaser per ina democratisaziun da la Lia Rumantscha

DA MARTIN CABALZAR

■ **La Lia Rumantscha ha dà l'incumbensa d'elavurar in parairi giuridic per sclerir la dumonda co l'uniun tetgala da la Rumantschia pudess d'aver tar pli democratica. Las conclusiuns dal parairi duain vegnir discutadas en ina dieta publica che ha lieu ils 11 da zercladur a Cuira.** Il professor da dretg Andreas Glaser vegn en ses parairi a la conclusiun che la representatività da la Lia Rumantscha e da sias decisiuns per l'entira Rumantschia na saja betg garantida sin fundament da la basa giuridica actuala. Quai malgrà che la represchentan- taziun da la Rumantschia – sco totalità da las Rumantschas e dals Rumantschs – è francada en las statutas da la LR che è organisada sco uniun. Sco Glaser s'exprima envers La Quotidiana è el vegni incumbensà da la LR d'elavurar mesiras instituzionalas per rinforzar il fundament da las decisiuns democraticas che concernan la lingua rumantscha. En quest connex duai el proponer las mesiras giuridicas per rinforzar la lavur politica da la LR e mussar tge mesiras instituzionalas che èn necessarias per eliminar las flaiwezzas democraticas da las structuradas actualas da la LR.

Ina discussiun permanenta

Il basegn da democratisar las structuradas da la LR n'èn betg novas, repetidamain è vegni proponi da realisar in «parlament rumantsch». En quest connex pon ins era menziunar l'idea da transfurmar la LR en ina corporaziun dal dretg public. Tuttina vegn Glaser a la conclusiun che l'idea d'ina corporaziun da dretg public na duai betg vegnir perseguitada vinavant. Era l'idea d'in parlament taxesch Glaser per pauc opportuna. Vesì realistischmain dettia paucas decisiuns politicas d'impurtanza che pretendian ina vasta concessiun da la basa. Ina da las paucas tema-

Andreas Glaser: «La Lia Rumantscha na represchenta betg pli l'entira Rumantschia.»

ticas relevantas che pretendan ina vasta acceptanza da la basa saja la decisiun co vinavant cun il rumantsch grischun. Damai che dumondas substanzialas sajan raras saja era l'atractività d'in mandat en quest parlament rumantsch plitost pitschna, constatescha Glaser. Tenor el na dovria la LR per rinforzar sia pusiziun betg exnum ina midada radicala da sia basa legala. Anzi, per pudair mantegnair sia pusiziun vers anora saja la cuntinuità da gronda impurtanza, resumescha Glaser.

Ina reorganisaziun da las uniuns affiladas che èn fitg differentas en lur structuradas e funcziuns per cuntanscher uschia indirectamain ina meglra represchentan- taziun fissa pussaivla, denton colliada cun blera lavur ed ins na possa anc betg garantir in resultat favuraivel.

Dal reminent na possa era l'integraziun da tut las organizaziuns rumantschas en la LR anc betg garantir a priori ina meglra represchentan- taziun dal pievel rumantsch. L'integraziun da Pro idioms en las structuradas da la LR fissa bain necessaria tenor la logica da fin qua, dentant en vista a la disproporziun dals commembers da la Pro idioms cun las ulteriusas uniuns affiladas strusch abla da midar la situaziun democratica nuncuntaivla da la LR. Sin fundament da quellas expectoraziuns propona Glaser ina refurma «giuridicain miaivla», «en la chaussa dentant fundamantalmain nova». La furma d'uniun duai vegnir mantegnida, il commembradi ed il dretg da decisiun dentant vegnir reglads da nov.

Democratisaziun augmenta la vigor politica

Per Glaser èsi cler: «Tras la democratisaziun da la LR e da sias proceduras da decisiun crescha evidentamain era sia impurtanza politica.» En vista a l'impurtanza da la LR sco represchentan- taziun da la populaziun rumantscha sco er il fatg ch'ella ademplescha tenor sias statutas er impurtant pensums publics fissa inditgà da transfurmar l'organizaziun d'ina uniun privata en ina organizaziun dal dretg public. Absolut necessari na saja quai dentant betg. La LR possa far valair sias pretendiuns d'autonomia vinavant era sco instituziun dil dretg privat. Decisiva saja cunzunt «la realisabladad» da las pretendiuns, quai che saja magari er ina dumonda da la «cultura politica». Presupponi che las structuradas dal dretg privat possian vegnir adattadas a las novas sfidas duai quai vegnir pussibilità en il senn d'in «svilup evolutiv». In'impurtanza incumbensa da la LR saja primarmain da pudair garantir che la populaziun rumantscha possa conceder en dumondas essenzialas dal linguatg.

En vista al fatg ch'ina represchentan- za permanenta (parlament) da la Rumantschia fissa strusch cunvegna per mancanza da dumondas propi relevantas propona Glaser da realisar votaziuns a scrit u a moda electronica per decisiuns impurtantas per la Rumantschia. En quest connex saja ina buna cooperaziun cun ils organs statals indispensabla. Quai pudessia era succeder vinavant tras cunvegna da prestaziun che surdattan a la LR tschertas cumpetenzas e tscherts pensums d'agir sin plau cultural e linguistic.

Votaziuns electronicas u a scrit enstagl radunanzas da delegads

Sin fundament da las reflexziuns fatgas propona Glaser da stgassar la radunanza da delegads en sia furma actuala. Las societads affiladas duain bain manar vinavant lur activitads sco stretgas partenarias da la LR, dentant betg esser colliadas instituzionalmain cun la LR. Plinavant na duai la LR betg pli esser constituida sco uniun tetgala da las organizaziuns rumantschas, mabain sco represchentan- ta l'entira Rumantschia.

Tenor questa proposta rempiazza la LR la radunanza da delegads da las uniuns affiladas cun votaziuns electronicas u a scrit da ses commembers. «L'organizaziun fissa sumeglianta a quella d'ina pitschna vischnanca», di Glaser. Nagin parlament, perencunter la Rumantschia sco totalità dals votants e vinavant ina supranza che consista da tschintg commembers. La differenza fissa sulettamain che las decisiuns na vegnissan betg pridas en radunanzas, mabain per votaziun electronica u a scrit.

Damai che questa varianta avess il dischavantatg ch'ils commembers stuessan votar mintg'onn era davart tractandas pauc attractivas sco rendaquint, rapport annual etc.) tira Glaser en consideraziun ina segunda varianta. La LR pu-

dess stgaffir ina «radunanza da delegads qualitativa» cun 12 fin 25 commembers. Quells na represchentan- taziun dentant betg pli las uniuns sco fin qua, mabain las votantas ed ils votants. Questa furma d'organizaziun fissa da paregljar cun ina vischnanca cun parlament. Per garantir ina repartiziun regionala dals mandats pudessian ins vinavant resguardar tscherts elements federalistics, manegia Glaser.

Per augmentar sia legitimaziun democratica duai era la supranza da la LR vegnir elegida directamain dal pievel rumantsch e betg da delegads da las organizaziuns. Pussavel fissi che las regiuns rumantschas actualas funcziunassan sco circuls electorals.

Tgi fa part da la Rumantschia?

Ina dumonda centrala è bain tgi che tutga tar la Rumantschia e duai uschia avair la cumpenza da conceder. Tenor Glaser èsi impurtant che tut las persunas che sa numnan Rumantschs (identità sco criteri subjectiv) e che domineschan il rumantsch (enconuschientscha da la lingua sco criteri objectiv) possian conceder davart dumondas impurtantas da la lingua. Instruments per eruir ils Rumantschs pudessian esser: ina declaranza persunala, l'origin da burgais d'ina regiun rumantscha ed enconuschientschas minimalas da la lingua rumantscha.

S'entelli che er ils dretgs d'iniziativa e referendum ston esser garantids. En consideraziun vegn era tratg ina minorità bloccanta per la Rumantschia en dumondas sensibilas da linguatg sin plau chantunal sco era la legitimaziun da far recurs per la LR en dumondas da lingua analog a las organizaziuns da l'ambient en lur domenas.

Ulterioras infurmaziuns: www.liarumantscha.ch

PUSIZIUN DA LA LIA RUMANTSCHA

Publicaziun da Martin Bundi: È quai propi la dretga risposta?

(cp) Il svilup demografic, fusiuns da vischnancas rumantschas cun cumins tudestgs e numerus Rumantschs che vivan ordaifer il territori linguistic traziunale – las sfidas da la Svizra rumantscha èn sa midadas fermamain en il decurs dals davos decennis. Tge signiftigan talas ed autras sfidas per la Lia Rumantscha (LR)? Èn las pretendiuns che Martin Bundi fa envers ella en sia publicaziun «Zur Situation des Rätoromanischen in Graubünden» propi la dretga risposta?

La LR sustegna la proposta da preparar e d'inoltrar in'instanza bain fundada a la confederaziun per obtegnair in sustegn finanziel pli grond, in augment che dess ad ella la pussaivladad da rinforzar sia lavur en las differentas regiuns. La LR è dentant persvasa ch'il discurs politic per in augment sto succeder en il rom da la proxima missiva da cultura da la confederaziun per ils onns 2021–2024 e betg sco aziun solitaria.

L'idea d'ina commissiun strategica va la paina da reflectar. L'installaziun d'in sistem che avertescha ad uras davart tendenzas negativs veglia peruncunter associaziuns cun ina spezia da polizia linguistica. Vai en quest connex per observar schebain decreti da lingua vegnan resguardads? E tge capita sche decreti na vegnan betg resguardads? Vegn en tals cas applitgà in sforz giuridic? Survegliar l'observaziun da las leschas n'è betg l'incumbensa primara da la LR. La LR è persvasa che la protecziun da la lingua

rumantscha basegna in rom giuridic adattà. Ella è conscienta dal fatg che la politica po dar quest rom cun leschas ed ordinaziuns. La LR po sustegnair ed influenzer il process legislativ sin tut ils champs politics ed en differentas domenas (scuola, fusiuns da vischnancas), tenor ella èsi però illusoric da vulair crair ch'ins possa mantegnair la lingua rumantscha sulettamain cun agid da leschas. Leschas portan mo insatge sche era la cuminanza linguistica sezza è pronta da duvrar e sustegnair sia atgna lingua. Perquai vul la LR rinforzar cun sias activitads l'identificaziun cun il rumantsch. En quest senn favurisescha la LR la tschertga da soluziuns raschnaivlas che correspundan a las leschas vertentas e che permettjan ina convivenza linguistica paschaivla.

La LR vul cuntinuar sia lavur ed esser qua per mintga Rumantscha e mintga Rumantsch. La LR po animar las pledaderas ed ils pledaders da duvrar lur lingua, resvegliar lur interess per ella, procurar per agids pratics e metter a disposiziun quels (p. ex. ovras da consultaziun) sco era porscher agid per gidar sazez. Mintga individi sto decider sez schebain ella u el vul far diever dal rumantsch e dar vinavant el a las generaziuns veginantas. La LR vul promover il plaschiar da far quai. Il fundament da la lingua rumantscha èn numnadamain anc adina las pledaderas ed ils pledaders sez, incluz quellas e quels che abitan ordaifer il territori traziunale.

Diesch tesas sco basa da discussiun

Tesa I – La Lia Rumantscha (LR) na represchenta betg pli l'entira Rumantschia

Discussiuns en connex cun la politica da linguas e la rolla da la LR han mussà che la «basa» da las Rumantschas e dals Rumantschs na sa senta betg pli represchentan- ta tras las delegadas ed ils delegads en l'organizaziun da tetg.

Tesa II – La radunanza da delegadas e delegads (RD) da la LR è fitg eterogena

Las uniuns affiladas da la LR, che constituteschan la RD, han differentas structuradas organisatoricas (e per part differentas finamiras).

Tesa III – La RD n'è betg atractiva e relevanta per la Rumantschia

La RD è fitg formal e cunquai normalmain era pauc atractiva. Ella ha pers ultra da quai relevanza en dumondas strategicas ed operativas. La posiziun da las delegadas e dals delegads en las regiuns è indeblida, lur spazi d'acziun è limità adina pli fitg. Las vuschs che pretendan in parlament rumantsch per represchentar meglia la «basa» che la RD actuala, sa fan udir adina pli fitg. Sche la RD vulesser esser quest parlament rumantsch sto ella avair in pled en chapitel e pudair decider en dumondas relevantas per la Rumantschia.

Tesa IV – Ina democratisaziun pretendia ch'ins sclereschia

Tgi ch'è Rumantsch e tgi betg? Sch'ins vul ch'il pievel rumantsch decida in dumondas da lingua e cultura ston ins definir ordaifer tgi ch'è in summa ina Rumantscha u in Rumantsch e tgi betg. E tgi da quellas e quels duess la finala decider davart tge du-

mondas? Tgi elegia p. ex. ils suprastants e la presidenza da la LR? Mo ils Rumantschs e las Rumantschas dal territori da tschep u era quellas e quels da la diaspora? Il connex tranter lingua e domicil sto vegnir sclerì. (Co definir il territori rumantsch?)

Tesa V – Leschas da lingua fan mo senn sch'il rumantsch vegn vivì e sustegnì

Leschas da lingua protegian il rumantsch là nua ch'el viva. Ellas èn mo uschè bunas sco la voluntà dal pievel da duvrar e sustegnair sia atgna lingua. Da sa referir a la basa giuridica fa perquai mo senn sch'il rumantsch vegn era vivì e sustegnì da la populaziun. In punct cardinal en questa tematica èn las fusiuns da vischnancas e circuls.

Tesa VI – La Rumantschia dovra tut las Rumantschas e tut ils Rumantschs

Il dumber da las Rumantschas e dals Rumantschs che vivan en il territori traziunale rumantsch stgagnescha u diminescha schizunt. Sche nus vulain rinforzar la Rumantschia en l'avegnir dati mo duas pussaivladads:

a) integrar linguisticamain era quellas e quels che vegnan natiers u che passentan regularmain temp en il territori traziunale rumantsch e
b) procurar che era las Rumantschas ed ils Rumantschs en la diaspora possian viver e mantegnair lur lingua e cultura.

Tesa VII – La LR promovia e sustegna actualmain mo ina part da las Rumantschas e dals Rumantschs

La LR è in'organizaziun da sustegn. Sia lavur principala en favur dal rumantsch

capita en las regiuns traziunales rumantschas, damai là, nua che la lingua è (anc) la pli vivanta.

Per garantì la promoziun ed il sustegn dal rumantsch en sia unitad èsi da decider schebain era la diaspora grischuna e la diaspora svizra duessan furmar ina u perfin duas «regiuns rumantschas».

Tesa VIII – Tut na sto betg vegnir mess a disposiziun u translata per forza er en rumantsch

En temps da stgarsezza da resursas finanzielas e persunalas èsi da ponderar fitg bain nua impunder ils meds a disposiziun. Tge fa propi senn da metter a disposiziun u da translater en rumantsch e tge betg? Tge activitads èn effizientas e tgeninas betg? En tge champs stuess la LR esser preschenta e lavurar?

Tesa IX – Ideas e projects concrets vegnan sustegnids

Dumandar la confederaziun ed il chantun per in augment da las subvenziuns è pussaivel schie ideas e projects concrets èn avant maun. Sviluppjar tals projects sto esser l'emprim pass. E l'emprima dumonda sto esser: tge projects rinforzan propi il rumantsch?

Tesa X – La bilinguità è ina schanza e betg in privel

Ils Rumantschs èn «condemnads» a la bilinguità (rumantsch/tudestg) u perfin a la trilinguità (rumantsch/tudestg da scrittira/dialect svizzer). Pli fitg che questa bilinguità u trilinguità vegn vivida a moda natirala e spontana e pli fitg ch'ins senta il rumantsch sco plivalur.